

Герменевтична проблематика у контексті трансцендентальної прагматики К.-О. Апеля

Надія Бевз, Харківська державна академія культури

У статті проаналізовано базові принципи трансцендентальної прагматики К.-О. Апеля у контексті питання про місце в її складі елементів герменевтичного знання. Встановлено, що підхід до трансцендентальної сфери в оптиці К.-О. Апеля втрачає жорстку прив'язку як до філософії свідомості, так і до «біологізаторського» погляду на когнітивну проблематику та полягає у з'ясуванні апріорних умов і наявних форм мовної комунікації. З'ясовано також, що К.-О. Апель активно запозичує та розвиває ідеї американського прагматизму, результатом чого є формування моделі «комунікативної спільноти». Виявлено, що, згідно з К.-О. Апелем, трансцендентальна «схематика» суб'єкта визначається його мовно-комунікативними компетенціями. На цьому ґрунті К.-О. Апель розробляє засади дискурсивної етики. Було встановлено, що важливим елементом теорії К.-О. Апеля є положення про наявність двох «іпостасей» комунікативної спільноти: її реальної та ідеальної форми. Визначено, що ідеальною спільнотою у розумінні К.-О. Апеля є така спільнота, будь-який учасник якої під час комунікації завжди має змогу односторонньо розуміти сенс кожного мовного виразу та визначити його правильність. Відповідно, для К.-О. Апеля апріорною умовою будь-якої комунікації є «антиципація» (або ж «нерефлексивне передбачення») людиною наявності цієї ідеальної комунікативної спільноти у реальному комунікативному процесі, а наближення реального суспільства до його ідеальної комунікативної форми складає головний етичний орієнтир для всього людства. З'ясовано, що герменевтична компонента у складі мовно-комунікативного акту, як його трактує К.-О. Апель, присутня на двох рівнях: як інтерпретація «комунікативної позиції» адресата при формуванні пропозиції, тобто врахування комунікативних компетенцій співрозмовника, і як певний інтерпретативний момент, притаманний процедурі сприйняття «меседжу» від іншого учасника комунікації. Місце для такої вихідної інтерпретації забезпечується, на думку К.-О. Апеля, ігровим характером самої мовної комунікації, яка завжди вимагає від її суб'єктів активного та творчого звернення до контексту, у якому відбувається мовний зв'язок. Таким чином було визначено, що трансцендентальна прагматика К.-О. Апеля опосередковує широкий спектр актуальних філософських питань, а герменевтика у її контексті встановлює продуктивні зв'язки з теорією мовних актів, філософією свідомості, аналітичною філософією та етикою, що дозволяє зберігати герменевтиці свою актуальність і у наш час.

Ключові слова: герменевтика; комунікація; комунікативна спільнота; мовна прагматика; мовний акт; дискурсивна етика

Hermeneutic issues in the context of K.-O. Apel's transcendental pragmatics

Nadiia Bevz, Kharkiv State Academy of Culture

The study analyzed the basic principles of K.-O. Apel's transcendental pragmatics. We also determined the place of hermeneutic elements in the composition of Apel's theory. The study showed that K.-O. Apel interprets the transcendental sphere of a person without straight connection with a philosophy of consciousness, and that he doesn't support the "biologizing" view of cognitive problems. Apel's approach is to determine a priori conditions and available forms of language communication. We also found that K.-O. Apel actively borrows and develops ideas of American pragmatism. As a result, he forms a model of the so-called "communicative community". Our analysis demonstrated that, according to K.-O. Apel, the transcendental "schematics" of the subject is determined by his communicative competences. On this basis, K.-O. Apel develops the principles of discursive ethics. The study showed that an important element of Apel's theory is a thesis about two "incarnations" of the communicative community, that is, its real and ideal forms. We determined that the ideal community, in the understanding of K.-O. Apel, is such a community, any member of which always has the opportunity to unambiguously understand the meaning of each language expression and determine its correctness during communication. Accordingly, K.-O. Apel considers that a priori condition for any communication is "anticipation" by a person of this ideal communicative community in a real communicative process. Consequently, the oncoming of the real society to its ideal communicative form is the main ethical purpose for all of humanity. The study has revealed that the hermeneutic component in the communicative act, according to K.-O. Apel, is present on two levels. On the one hand, this is an interpretation of the addressee's "communicative position" during formulation of a proposition,

that is, it means taking into account the communicative competencies of the interlocutor. On the other hand, this is a certain interpretation process inherent in the procedure of perception of the “message” from another communication participant. According to K.-O. Apel, the place for such an initial interpretation is provided by the language game of communication, which always requires from its subjects an active and creative appeal to the context in which the verbal connection takes place. Thus, we determined that Apel’s transcendental pragmatics mediates a wide range of relevant philosophical issues. Consequently, hermeneutics in this context is associated with the theory of speech acts, philosophy of consciousness, analytical philosophy and ethics. Suchwise, it allows hermeneutics to remain its relevance in our time.

Keywords: *hermeneutics; communication; communicative community; language pragmatics; speech act; discursive ethics*

Герменевтическая проблематика в контексте трансцендентальной прагматики К.-О. Апеля

Надежда Бевз, Харьковская государственная академия культуры

В статье проанализированы базовые принципы трансцендентальной прагматики К.-О. Апеля в контексте вопроса о месте в её составе элементов герменевтического знания. Установлено, что подход к трансцендентальной сфере в оптике К.-О. Апеля теряет жёсткую привязку как к философии сознания, так и к «биологизаторскому» взгляду на когнитивную проблематику, и заключается в определении априорных условий и имеющихся форм речевой коммуникации. Выяснено также, что К.-О. Апель активно заимствует и развивает идеи американского прагматизма, результатом чего является формирование модели «коммуникативного сообщества». Выявлено, что трансцендентальная «схематика» субъекта, согласно К.-О. Апелю, определяется его лингво-коммуникативными компетенциями. На этой основе К.-О. Апель разрабатывает принципы дискурсивной этики. Было установлено, что важным элементом теории К.-О. Апеля является положение о наличии двух «ипостасей» коммуникативного сообщества: его реальной и идеальной формы. Определено, что идеальным сообществом в понимании К.-О. Апеля является такое сообщество, любой участник которого во время коммуникации всегда имеет возможность однозначно понимать смысл каждого языкового выражения и определять его правильность. Соответственно, для К.-О. Апеля априорным условием любой коммуникации является «антиципация» (или «нерефлексивное предвосхищение») человеком наличия этого идеального коммуникативного сообщества в реальном коммуникативном процессе, а приближение реального общества к его идеальной коммуникативной форме составляет главный этический ориентир для всего человечества. Выяснено, что герменевтический компонент в составе лингво-коммуникативного акта, как его трактует К.-О. Апель, присутствует на двух уровнях: как интерпретация «коммуникативной позиции» адресата при формировании пропозиции, то есть как учёт коммуникативных компетенций собеседника, и как определённый интерпретативный момент, присущий процедуре восприятия «сообщения» от другого участника коммуникации. Место для такой исходной интерпретации обеспечивается, по мнению К.-О. Апеля, игровым характером самой языковой коммуникации, которая всегда требует от её субъектов активного и творческого обращения к контексту, в котором происходит речевая связь. Таким образом было определено, что трансцендентальная прагматика К.-О. Апеля опосредует широкий спектр актуальных философских вопросов, а герменевтика в её контексте устанавливает продуктивные связи с теорией речевых актов, философией сознания, аналитической философией и этикой, что позволяет сохранять герменевтике свою актуальность и в наше время.

Ключові слова: *герменевтика; комунікація; комунікативне сообщество; мовна прагматика; мовний акт; дискурсивна етика*

Постановка проблеми.

Насамперед, відзначимо, що тематика нашої компактної розвідки, а також мотиваційний імпульс до її виконання зумовлюються наявністю у сучасному теоретико-філософському просторі специфічної «подвійної проблеми», яка пов’язана з герменевтичним знанням загалом та герменевтичною

методологією зокрема. З одного боку, доволі відчутною наразі є тенденція до диференціації «прикладних» сфер герменевтики, що призводить у підсумку до «профанування» сутності герменевтичної роботи як такої. Це є логічним наслідком значного розширення предметної сфери герменевтики, яке відбулося у ХХ столітті, а також результатом дії комплексу історико-філо-

софських та загальнокультурних причин (здаємо, наприклад, так званий «лінгвістичний поворот» у філософії ХХ століття). Дійсно, якщо все більша кількість соціокультурних феноменів трактується як явища мовного порядку, якщо, умовно кажучи, майже все у просторі культури є «мовою» (тобто якимось типом знаково-символічної системи), то майже всі ці феномени потенційно підлягають «дешифруванню», прочитанню та інтерпретуванню. Але водночас сама якість цієї інтерпретативної роботи часто викликає питання, не кажучи вже про обґрунтованість застосування герменевтичної методології у кожному конкретному випадку.

З іншого боку, постає питання про те, чи можливі у наявних умовах якісь «ізолювані» форми герменевтики взагалі? Або, якщо точніше, чи витримують традиційні форми герменевтичної роботи співіснування поруч із сучасними науковими напрямками, які знаходять для себе сфери застосування і в царині гуманітаристики, та їхніми новітніми теоретичними здобутками? Чи не здаються способи традиційної герменевтичної роботи зі «сміслоємними» соціокультурними формами безнадійно застарілими та таким, що не відповідають актуальному рівню досліджень у лінгвістиці, когнітивістиці, семіотиці, медіа-теорії тощо? Отже нагальність цих питань робить очевидним той факт, що рівень сучасного розвитку науки та філософії вимагає відповідних трансформацій всередині самої герменевтики. Втім, бажано, аби водночас її предметна та методологічна специфіка не втрачала у своїй реалізації належної якості та не «профанувалася» до рівня порожніх розмов про незліченні «псевдомови» сучасної культури.

У цьому контексті певним «порятунком» для герменевтики виглядає її розвиток у тісному зв'язку з тією областю філософського знання, де вона може інтегруватися до комплексного проблемно-методологічного поля (йдеться, зокрема, про феноменологію, аналітичну філософію, мовну прагматику, комунікативну теорію, етику тощо) та отримувати шляхом цієї реконтекстуалізації солідний теоретичний ґрунт, а також надійний захист від можливої «деактуалізації». Трансцендентальна прагматика К.-О. Апеля являє собою зразок філософського проекту, який, безперечно, повною мірою володіє такими «рятувальними» можливостями. Саме тому акцентування тих аспектів апелівської теорії, де герменевтичні складові зберігають свою значимість, видається доволі актуальним дослідницьким завданням.

Мета дослідження.

Отже, мета даної статті – визначити місце елементів традиційного герменевтичного знання у складі трансцендентально-прагматичної теорії К.-О. Апеля.

Аналіз досліджень і публікацій.

Якщо говорити про ступінь розробленості проблеми, то серед тих, на кого трансцендентальна прагматика К.-О. Апеля вплинула безпосередньо, відзначимо, насамперед, таких фахівців, як Д. Белер, Ю. Габермас, В. Гесле, М. Кеттнер, В. Кульман, П. Ульріх. Так чи інакше у певному творчому діалозі із творами Апеля перебували Ж.-Ф. Ліотар, Г. Альберт, Г. Люббе, Р. Рорті, Р. Геффе, Н. Луман, О. Марке. У фокусі ж нашої уваги під час проведення запропонованого дослідження опинились також праці таких видатних мислителів, як Л. Вітгенштайн, М. Гайдеггер, Е. Гуссерль, Н. Хомський та ін.

Виклад основного матеріалу.

Отже, роблячи певний «заспів», скажемо декілька слів не стільки стосовно характеру та сутності філософського проекту К.-О. Апеля, скільки відносно прямих і непрямих умов його формування. Перш за все, зауважимо, що Карла-Отто Апеля (1922–2017) цілком можна вважати мислителем дійсно «класичного» масштабу. Цей оригінальний (нехай і оригінальність у нього полягала певною мірою у своєрідній «продуктивній еkleктиці») мислитель ХХ століття був постаттю, яка безперечно вплинула як на німецьку філософію, так і на світовий філософський простір другої половини минулого століття загалом. Не буде перебільшенням стверджувати, що теоретичний доробок німецького мислителя є актуальним і в наш час.

Не в останню чергу теоретична продуктивність, влучність та глибина цього вченого, а також тематика його філософських пошуків були зумовлені особистим досвідом, якого було вдосталь як у самого К.-О. Апеля, так і в багатьох інших європейських мислителів того часу. Варто згадати, наприклад, факт участі Апеля у Другій світовій війні, коли він служив офіцером вермахту на Східному фронті, а отже й досвід перебування в умовах тоталітарної держави (як, до речі, і в атмосфері безсилої демократії Веймарської республіки). Такі життєві перипетії надали К.-О. Апелю та його сучасникам достатньо матеріалу для теоретичного осмислення етичної проблематики взагалі та засад сучасної демократії зокрема. Можна також припустити, що певним чином вплинули на К.-О. Апеля й сту-

дентські протести у Парижі 1968 року, які багато в чому визначили подальший соціально-політичний «рельєф» Європи. Нарешті, варто згадати вплив американської культури, який відчувався не тільки у повсякденні, але й в академічному середовищі повоєнної Німеччини, що у філософському плані втілювалося у популяризації ідей філософії прагматизму та поновленні традицій мовної аналітики та філософії науки, які були буквально «витиснуті» з Німеччини після приходу до влади нацистів та протягом Другої світової війни [24]. Не слід забувати й про глибоке філософське підґрунтя у вигляді спадщини німецького ідеалізму та критичної філософії І. Канта, які добре засвоїв К.-О. Апель.

Ці соціокультурні та теоретичні передумови визначали характер тих позицій, які займав К.-О. Апель під час дискусій, що розгорнулися в Німеччині та Європі в другій половині ХХ століття, та в яких голос німецького мислителя звучав потужно та переконливо. Приміром, не можна не згадати теоретичну «взаємодію» К.-О. Апеля з неомарксистами, особливо – з представниками так званої «франкфуртської школи» (з філософами цього напрямку К.-О. Апеля не в останню чергу пов'язувало й те, що значну частину свого творчого шляху він жив і викладав у Франкфуртському університеті). Варто відзначити, що критику «проекту Просвітництва», яку розгорнули М. Горкгаймер та Т. Адорно, К.-О. Апель сприйняв радше як певний виклик. Проте вплив «нової лівої критики» (насамперед, в особі Ю. Габермаса, який певний час належав до франкфуртської школи) певною мірою зумовив інтерес мислителя до соціально-політичної проблематики й підштовхнув його у підсумку до ідеї побудови трансцендентальної прагматики та розробки засад дискурсивної етики. Можна констатувати, що продуктивна теоретична комунікація (і у формі діалогу, і у формі полеміки) між К.-О. Апелем та Ю. Габермасом зіграла вагомую роль у творчому шляху обох цих філософів. Принаймні Ю. Габермас ніколи не заперечував того факту, що базові ідеї своїх теоретичних побудов запозичив саме в К.-О. Апеля [21].

Говорячи про теоретико-філософський фундамент апелівських розробок, обов'язково варто згадати «онтологізований» варіант герменевтики М. Гайдеггера. Те, що гайдеггерівська «фундаментальна онтологія», принципи екзистенціальної аналітики *Dasein* та філософія мови знаходяться у фокусі дослідницької уваги К.-О. Апеля, можна побачити вже у тематиці його

дисертаційних робіт. Наприклад, тема першої докторської дисертації 1950 року була сформульована К.-О. Апелем так: «*Dasein und Erkennen: eine erkenntnistheoretische Interpretation der Philosophie M. Heideggers*» («Буття та пізнання: теоретико-пізнавальна інтерпретація філософії М. Гайдеггера»), а тема другої (габілітаційної) дисертації 1963 року звучала як «*Die Idee der Sprache in der Tradition des Humanismus von Dante bis Vico*» («Ідея мови в традиції гуманізму від Данте до Віко») [23]. Але навіть приділяючи значну увагу цьому варіанту герменевтики та відповідним поглядам на мовну проблематику, К.-О. Апель вже на той час не приймав тих антираціоналістичних висновків, які характеризують розробки М. Гайдеггера та його учня Г.-Г. Гадамера [4].

Втім, визначення специфіки теоретичних поглядів самого К.-О. Апеля – річ доволі складна. Робота у проблематичному полі філософії мови та теорії пізнання з орієнтацією на гайдеггерівський варіант герменевтики (хоча й без ост К.-О. Апеля у 60-ті роки ХХ століття до полеміки з Л. Вітгенштайном та аналітичною філософією загалом. Проте поступово німецький мислитель відкривав для себе цінність методологічного інструментарію, який надає аналітичний підхід, про що свідчить, зокрема, його відома праця «Трансформація філософії» [4].

Таким чином з 1973 року (час виходу друком «Трансформації філософії») у творчості К.-О. Апеля можна знайти й неприйняття релятивізму та суб'єктивізму, які притаманні «гайдеггеро-гадамерівському» варіанту герменевтики, і відданість ідеї остаточного обґрунтування істинності норм (чому передувало ретельне вивчення семіотики Ч. Морріса та прагматизму Ч. Пірса, звідки він запозичує ідеї прагматики та комунікативної спільноти), і доволі серйозну критику логічного позитивізму та суто «сцієнтистського» способу філософської роботи загалом.

Однак чи не найвагомим чинником та водночас дуже цікавою обставиною у розвитку теорії К.-О. Апеля є «реанімування» останнім трансцендентальної філософії (що було наче продовженням її історичної «траєкторії» від Р. Декарта через І. Канта до Е. Гуссерля). Саме принципи класичної філософії суб'єкта в її трансценденталістській формі були покладені німецьким мислителем в основу так званої «трансцендентальної прагматики». Власне, ми не будемо далекими від істини, якщо представимо роботу К.-О. Апеля у царині мовної проблематики як спробу знайти для філософії суб'єкта

вихід із кризового стану, що є кроком, близьким до того, який зробив свого часу Е. Гуссерль, звернувшись під впливом критики М. Гайдеггера до феноменологічної розробки поняття інтрасуб'єктивності. Крок К.-О. Апеля схожий за сутністю, але робить він його, так би мовити, на «новому рівні» – із залученням аналітичного та прагматистського інструментарію. У підсумку уявлення про трансцендентальну сферу в оптиці К.-О. Апеля втрачає жорстку прив'язку як до філософії свідомості, так і до «біологізаторського» погляду на цю проблему, а філософська робота німецького мислителя перетворюється на з'ясування апріорних умов та наявних форм комунікативної практики, тобто розробку та впорядкування правил вживання людиною мовних засобів. Тож, як пише К.-О. Апель, для нього «питання стоїть не про емпіричні умови апріорності свідомості, а про апріорні умови загальної значимості емпіричного знання, включаючи й загальну значимість можливого емпірико-еволюціоністського розуміння походження апріорності свідомості» [1, с. 207]. Втім, термінологія та аргументація кантівського типу, і навіть звернення до філософії Г. В. Ф. Гегеля, відіграють у філософській роботі К.-О. Апеля дуже суттєву роль [17].

Продовжуючи пошук характерних рис апелівської філософії, варто відзначити, що до її загальних особливостей належить певна «полемічна несистематичність». Стверджуючи це, ми зовсім не хочемо сказати, що теоретичним побудовам К.-О. Апеля не вистачає логічності та послідовності, зовсім навпаки. Але водночас у його творах доволі складно простежується саме цілісна система. Текстуальний результат його розвідок являє собою радше ретельну аргументацію обмеженого набору ключових положень. Причому ці базисні тези К.-О. Апеля обґрунтовує переважно не шляхом «автономного розширення», але через розгортання гострої полеміки з тими чи іншими авторами, з поглядами яких він не згодний. Наприклад, Вітторіо Гьосле з цього приводу писав так: «Його позиція розкривається виключно з проблем філософії ХХ століття – філософії, яка в такій повній широті є знайомою лише небагатьом» [22, с. 111]. Але така полемічна орієнтація зумовлює доволі нетривалу популярність результатів будь-яких теоретичних розробок, адже як тільки нерв якоїсь філософської дискусії припиняє хвилювати широкий філософський загал, інтерес до творів, що вкорінюються у цій дискусії, неодмінно змен-

шується. Подібна стратегія є вигідною в плані популярності у короткостроковій перспективі, але «довголіттю» філософських творів більшою мірою сприяє системність, цілісність та «позитивно-стверджувальний» характер викладу результатів дослідження.

Якщо ж переходити від з'ясування передумов та загальної характеристики апелівської філософії до аналізу сутності його теоретичних надбань, то можна констатувати, що у фокусі дослідницької уваги К.-О. Апеля знаходяться переважно три ключові «проблемні зони»: теорія пізнання, трансцендентальна прагматика (плюс проблематика філософії мови всередині неї) та дискурсивна етика. Водночас у К.-О. Апеля вирішення загальних гносеологічних питань тісно переплітається з розробкою трансцендентальної прагматики, тож проведення розділової лінії між цими двома предметними полями варто розглядати лише як допоміжний прийом при розгляді апелівської теорії. [22, с. 109-142]

Отже, рухаючись послідовно крізь зазначені проблемні ділянки, зауважимо, що визначення та деталізація позиційності власних філософських поглядів у межах загального історико-філософського простору виконуються К.-О. Апелем відповідно до відомої семіотичної схеми «об'єкт – знак – інтерпретатор». Німецький мислитель послідовно розкриває зміст, значення та історичні форми онтологічної метафізики та трансцендентальної філософії свідомості, здійснюючи синтез останніх у полі інтрасуб'єктивної прагматики, яка у цьому разі перетворюється на справжню «першу філософію» у її «осучасненому» К.-О. Апелем варіанті [18].

Саме так, адже якщо поглянути на історичний шлях філософії, то можна побачити, що у полі онтологічної метафізики зазвичай велася розробка об'єктивної сфери буття та її елементів, які описувалися в тих чи інших універсальних категоріях без особливого врахування умов пізнання цієї «об'єктивної предметності». Тобто без фокусування філософської уваги на суб'єкті та пізнавальному процесі, оскільки конституція суб'єкта та його «приладженість» до світу були справою, за яку відповідав незбагнений «божественний розум». І тільки у межах трансцендентальної філософії свідомості питання про умови, межі та «механіку» пізнавального процесу набувають належної філософської глибини. Але будь-який варіант трансцендентальної філософії свідомості неодмінно стикається з проблемою конституції інтрасуб'єктивності та інтрасуб'єк-

тивної значимості результатів пізнання. Наприклад, Едмунд Гуссерль намагався вирішувати ці питання на ґрунті феноменологічної «очевидності», як змальовуючи специфіку «трансдуктивної» конституції Іншого, так і розробляючи ноєсо-ноєматичну структуру актів свідомості [7; 8]. Причому Гуссерль не пояснює, але «постулює», що ці очевидності є «аподиктичними» у межах будь-якої культури [19, с. 48]. Натомість Апель демонструє, що переорієнтація філософської роботи у напрямку мовної проблематики здатна ефективно долати соліпсистський характер традиційної філософії свідомості, адже пізнання в межах лінгвістично орієнтованої філософії розглядається як інтерсуб'єктивний комунікативний процес, що забезпечує власну цілісність за допомогою універсальних мовних значень [19].

Отже, трансцендентальна прагматика виступає для К.-О. Апеля оригінальною дослідницькою програмою, яка суттєво відрізняється від всього того, що надає нам попередня філософська традиція. На думку німецького мислителя, навіть так званий «лінгвістичний поворот», який став яскравим маркером філософії у ХХ столітті, не призвів до розриву з традиційними способами розгляду мови, мислення та пізнання. К.-О. Апель вважає, що характерне відокремлення мови (особливо у її прагматичному аспекті) від мислення (тобто від розробки його найфундаментальніших логічних засад) цілком зберігається у межах філософії ХХ століття, навіть якщо йдеться про напрями, які фокусуються саме на мовній проблематиці [5; 14]. Тобто центральним предметом філософського дослідження у межах проекту трансцендентальної прагматики, на думку К.-О. Апеля, має бути не вихідна логічна структура світу (як у раннього Л. Вітгенштайна) або мислення (як у трансцендентальній філософії суб'єкта від І. Канта до Е. Гуссерля), а також не автономізовані логіка, структура та синтаксис знакових систем, але мислення як процес мовної комунікації між людьми [1].

Тому в межах підходу, який сам К.-О. Апель іноді називає «трансцендентально-герменевтичним» [4, с. 240], важливим кроком для німецького вченого стає розвиток запозичених ним з американського прагматизму ідей, тобто докладна розробка моделі так званої «комунікативної спільноти» (нім. *Kommunikationsgemeinschaft*). Цей інтерсуб'єктивний простір трактується саме «дієво-комунікативним» чином, але без затирання трансцендентальної сфери людини до рівня вторинного місця локалізації певних комуніка-

тивних функцій. Тобто К.-О. Апель, наче справжній філософський еквілібрист, прагне будувати своє бачення сутності мовної взаємодії людини та соціуму так, аби уникати будь-яких «автономізацій». Згідно з К.-О. Апелем, трансцендентальна «схематика» суб'єкта визначається його мовно-комунікативними компетенціями й навпаки. Отже, немає суб'єкта, який би існував до мови, і мови без суб'єктів, які її використовують: це є цілісна динамічна система, у якій закони мовної прагматики є водночас апіорними принципами трансцендентального суб'єкта [2; 23].

З цього логічно випливає, що трансцендентальна прагматика може становити підґрунтя для розробки засад дискурсивної етики, що К.-О. Апель і реалізує у межах власної теорії та навіть вважає це чи не найголовнішим своїм науковим здобутком. Введення трансценденталізму в прагматичний контекст дійсно надає досліднику інструменти для глибокого філософського аналізу найрізноманітніших аспектів комунікативної сфери людини, одним з яких є саме етика. Нормативні засади процедур людської комунікації складають те, що К.-О. Апель називає «етикою ідеальної мовної ситуації» [16, с. 333]. Йдеться про те, що спектр правил та умов людської комунікації виступає в ролі фундаментального конститутиву самої комунікативної спільноти. Тобто будь-яка окрема етична система у такому разі являє собою лише конкретизовану варіацію вихідних трансцендентально-прагматичних принципів, які водночас є «ідеальними етичними орієнтирами», що дозволяють корегувати наявні недоліки кожної конкретної етичної системи [2; 23].

Такий підхід значно трансформує традиційні погляди на сутність етичних проблем. Апелівська дискурсивна етика, наприклад, дозволяє поєднувати кантівський «формалістський» підхід із шелерівським варіантом «матеріальної етики цінностей». Дуже цікавим водночас є й те, що К.-О. Апель фактично вперше після Платона актуалізує доволі суперечливу та навіть позірно «наївну» (як на наш час) сократівську тезу про еквівалентність доброчесності та знання. І не просто актуалізує, але й переконливо обґрунтовує її в межах свого «еклектично-новаторського» підходу. Причому зі сфери етичної проблематики К.-О. Апелем або елімінуються зовсім, або переформулюються на засадах мовної прагматики традиційні теми «добра», «зла», «доброчесності», «належного», «волі» тощо [15].

Отже, ще раз наголосимо на тому, що

важливим елементом теоретичних побудов К.-О. Апеля є положення про наявність двох «іпостасей» комунікативної спільноти, тобто існування її реальної та ідеальної форми. Спробуємо наразі дещо конкретизувати їхню специфіку. У загальному плані реальною комунікативною спільнотою є та сукупність людей, до якої певний індивід інтегрується в процесі власної соціалізації. Натомість ідеальна комунікативна спільнота являє собою уявну раціональну (ре)конструкцію такої комунікативної спільноти, в межах якої її агенти завжди формулюють аргументи, що є абсолютно «прозорими» для всіх інших учасників комунікації. Тобто будь-який учасник комунікативного процесу в цій спільноті завжди має змогу належним чином, однозначно та вірно розуміти сенс будь-якого виразу, а також визначати його правильність. Відповідно, для К.-О. Апеля апріорною умовою будь-якої комунікації є «антиципація» або, інакше кажучи, «нерефлексивне передбачення» наявності цієї ідеальної комунікативної спільноти під час формулювання людиною тих чи інших мовних виразів у реальному комунікативному процесі [2; 16].

Згідно з К.-О. Апелем, виходить так, що коли учасник комунікації розуміє та приймає раціональні аргументи співбесідника, він самим цим фактом визнає «закадрове» існування певної спільноти учасників комунікації, у якій діють визначені способи «дешифрування» мовних виразів та правила аргументації, яких він має дотримуватися. З цього випливає, що мова у межах апелівської теорії являє собою «медіальне середовище», яке опосередковує трансцендентальну та емпіричну інтерсуб'єктивність. Водночас тричленна семіотична схема «об'єкт – знак – інтерпретатор», відповідно до теорії К.-О. Апеля, має бути доповнена ще одним суб'єктом, котрий також перебуває щодо першого суб'єкта (інтерпретатора) у режимі мовної комунікації. Це, власне, і означає конституювання того простору, який Апель називає «комунікативною спільнотою». Мова ж у такій перспективі постає як складний соціокомунікативний медіум, що поєднує синтаксичні, семантичні та прагматичні аспекти [3; 9; 10].

Зауважимо також, що ствердження наявності цієї «реально-уявлюваної» конституції комунікативної спільноти дозволяє К.-О. Апелю сформулювати власні «етичні імперативи». У першому з них стверджується, що кожна дія людини має враховувати примат виживання людського роду саме як реальної комунікатив-

ної спільноти. А другий стверджує необхідність перманентного прагнення до подолання «якісної дистанції» між реальною та ідеальною комунікативною спільнотою: прагнення, що має визначати стратегію розвитку будь-яких реальних людських спільнот. Отже, історія людства, на думку К.-О. Апеля, має являти собою поступовий прогрес у наближенні реальної комунікативної спільноти до її ідеальної форми, що означає постійне поглиблення взаєморозуміння між людьми [2; 16].

Дозволимо собі ще раз повторити: для К.-О. Апеля мовна апріорність та апріорність свідомості є взаємопов'язаними. Тобто феноменологічна очевидність у цьому контексті органічно входить до структури мовно-комунікативного акту, а відомі чотири нормативні принципи останнього (зрозумілість висловів, істинність їхніх пропозиційних елементів, формальна правильність у перформативному аспекті та правдивість суб'єкта комунікації), завжди вкорінюються у інтерсуб'єктивному просторі. Водночас К.-О. Апель зауважує, що ідеальний зв'язок між змістом пропозиції та самим актом мовлення не може стовідсотково втілюватися на практиці (що певною мірою суперечить позиції Дж. Серля). Тобто К.-О. Апель стверджує, що для здійснення комунікативного акту завжди потрібна певна корекція «нестачі виразності» за допомогою фокусування (переважно нерефлексивного) на контекстуальних умовах мовлення. А це зі свого боку зумовлює наявність конвенційних умов як підґрунтя для ефективної комунікації. Тож у трансцендентальній прагматиці (чого, наприклад, немає у трансцендентальній філософії свідомості кантівського типу) передбачається наявність певних «прагматичних констант» (тобто загальноприйнятих «очевидностей»), до яких, окрім існування «Я», що мислить, належить наявність реальної практичної діяльності, мовної комунікації, реальної комунікативної спільноти, а також об'єктивного світу поза нашою свідомістю [1; 11; 12].

Отже, загалом приймаючи позицію Л. Вітгенштайна, який заперечує можливість існування «приватної мови» [6], К.-О. Апель водночас не погоджується з його ствердженням непереконливої множинності мовних ігор, адже сама комунікативна спільнота накладає обмеження на їхню варіативність. У цьому зв'язку К.-О. Апель говорить про специфічну «трансцендентальну мовну гру», що являє собою підґрунтя будь-яких конкретних її реалізацій. На думку К.-О. Апе-

ля, наявність «трансцендентальної мовної гри» означає, що філософський шлях до «вихідних сутностей» світу слід шукати не в аналітиці конкретного слововжитку, але у нормативних принципах інтерсуб'єктивного консенсусу з боку всіх (реальних та віртуальних) учасників мовної гри щодо ідеальних правил будь-якого слововжитку загалом [18; 19].

Аби проілюструвати цю обставину, К.-О. Апелъ звертається до наявних особливостей історичного поступу людства в його комунікативному аспекті. Німецький мислитель переконаний, що, не зважаючи на значну диференціацію конкретних мов (з їхніми специфічними «мовно-ігровими» правилами), комунікативна єдність людства загалом має тенденцію до поглиблення. Причина ж цього поглиблення – поширення науки. Так, науково-технічний прогрес, звичайно, сприяє саме дисциплінарній диференціації людського знання та урізноманітненню форм людської практики, що призводить до збільшення способів говоріння про світ, але загальне семантичне підґрунтя для всіх людських мов лишається водночас незмінним. І саме наука, на думку К.-О. Апелъ, певним чином уніфікує множинність історично та культурно зумовлених способів відображення світу в мовах. Тобто базові категорії, ідеї, концепції науки та техніки ефективно долають цивілізаційні кордони, а отже у випадку, коли йдеться про сферу практичного освоєння світу та поліпшення якості життя людини, представники різних культур (як «західних», так і «східних») доволі добре розуміють один одного. Це, як видається К.-О. Апелю, обіцяє в майбутньому знаходження консенсусу між різними культурами також і в етичній та політичній сферах [4; 16].

Німецький мислитель знаходить витоки зазначеного інтеграційного поступу людства ще у Давній Греції, коли у явній формі починається створення понятійного апарату філософії та науки, що фактично означає закладення фундаменту для інтерсуб'єктивно значимого пізнання світу. Базові елементи цього «пізнавального інструментарію» відтоді могли набувати яких завгодно «перекладних форм», але як певні семантичні константи вони були, є та, як сподівається К.-О. Апелъ, визначатимуть у майбутньому характер всіх наукових пошуків, не залежно від того, у межах яких окремих мов вони будуть здійснюватися [15].

Ми ж, зі свого боку, ще раз дозволимо собі відзначити, що К.-О. Апелъ доволі своєрідно підходить до засад функціонування мови, водночас і погоджуючись, і не погоджуючись у контексті

цієї проблематики з Л. Вітгенштайном. Тобто його не задовольняє ані традиційний з точки зору історії філософії підхід, коли мислення сприймається як певний автономний процес, результати якого «запаковуються» надалі у мовну форму та завдяки цьому медіуму транслюються до свідомості інших учасників комунікації [4; 15], ані позиція раннього Л. Вітгенштайна, яка полягає у постулюванні вихідної «логіко-синтаксичної» структури світу, якій жорстко відповідає структура будь-якої наявної чи можливої мови [5]. Тому К.-О. Апелъ не тільки здійснює трансформацію традиційних підходів до проблем свідомості, мислення та інтерсуб'єктивності, але й ніби синтезує два погляди на мову, що були властиві Л. Вітгенштайну на різних етапах його творчості: мінливість окремих мовних ігор К.-О. Апелъ прагне встановити на універсальному трансцендентально-прагматичному фундаменті, який також є у певному сенсі «ігровим», але принципи цієї «вихідної гри» є водночас її незмінними апріорними умовами.

Висновки.

Отже, підбиваючи підсумки нашої розвідки, зробимо певні висновки. Огляд проаналізованих нами теоретичних положень цілком підтверджує те, що своєрідний «продуктивний еkleктизм», про який ми згадували на самому початку нашої роботи, дійсно є однією з найхарактерніших рис філософії К.-О. Апелъ. Якщо ж спробувати визначити найбільш автентичні ідеї у комплексі провідних апелівських напрацювань, то це, мабуть, будуть розроблені ним принципи дискурсивної етики. Так, ця базована на фундаменті трансцендентальної прагматики теоретична конструкція теж не є абсолютно унікальною у своїх складових частинах, але її формулювання та глибина розробки є для філософії річчю нетривіальною.

Ми з'ясували також, що сприймаючи мислення як процес мовної комунікації між людьми, К.-О. Апелъ здійснює вражаючий синтез базових елементів трансцендентальної філософії свідомості, прагматизму, аналітичної філософії та комунікативної теорії. Він переконливо доводить, що переорієнтація філософських досліджень свідомості та інтерсуб'єктивної сфери у напрямку розробки мовно-прагматичної проблематики здатна ефективно долати соліпсистський характер традиційного трансценденталізму та відкривати нові шляхи для вирішення етичних проблем сучасності.

Для герменевтики це в певному сенсі означає отримання «другого життя». Або ж, точніше

сказати, ми спостерігаємо тут своєрідне «інобуття» герменевтичної проблематики у новому контексті. Як ми зауважували вище, сам К.-О. Апелю іноді називав свій підхід «трансцендентально-герменевтичним». І це дійсно влучне позначення, адже герменевтична робота перетворюється у межах апелівської теорії із суто свідомої інтерпретативної діяльності на вихідну умову існування суб'єкта, на його мовно-прагматичний конститутивний «механізм». Відзначимо також, що це виглядає теоретичним кроком, який виконується цілком у гайдеггерівському дусі, але з аналітично-прагматичним «присмаком». Тобто якщо в цьому разі й можна говорити про певну «онтологізацію» герменевтичної проблематики, то водночас завжди слід пам'ятати, що у контексті апелівського підходу така «онтологія» трактується прагматичним, а точніше – мовно-прагматичним чином.

Відповідно й апіоризм у К.-О. Апеля – це завжди апіоризм нормативних принципів здійснення мовної комунікації. Тому герменевтична компонента у складі мовно-комунікативного акту присутня тут, так би мовити, на двох рівнях: це й інтерпретація «комунікативної позиції» адресата при формуванні пропозиції, тобто врахування його можливих комунікативних компетенцій, і певний інтерпретативний момент, притаманний процедурі сприйняття «меседжу» від іншого учасника комунікації. Водночас може постати питання: що робить необхідним наявність

цієї герменевтичної компоненти у складі мовної інтеракції, адже йдеться про якісь апіорні, наперед задані процесуальні принципи? Але, як ми з'ясували під час нашої теоретичної розвідки, місце для такої вихідної інтерпретативної роботи забезпечується, на думку К.-О. Апеля, ігровим характером самої мовної комунікації, яка завжди вимагає від її суб'єктів активного та творчого звернення до контексту, у якому відбувається мовний зв'язок.

Таким чином, К.-О. Апелю фактично вчергове розширює поле традиційної герменевтичної проблематики. Він «розмикає» її звичну схематику «дух – форма – дух» (або ж «автор – знак – інтерпретатор») шляхом введення «передбачення» цієї схематики всередину самої трансцендентальної сфери, і реконструює на цій основі інтерсуб'єктивний комунікативний простір, вихідні нормативні принципи якого водночас є конститутивами суб'єкта комунікації. У цій формі трансцендентальна прагматика К.-О. Апеля опосередковує широкий спектр актуальних філософських питань, а герменевтика знаходить у ній цікаві та теоретично продуктивні зв'язки з теорією мовних актів, філософією свідомості, аналітичною філософією та етикою, що дозволяє сподіватись на збереження доволі високого рівня актуальності герменевтичної методології навіть в умовах активного розвитку новітніх способів теоретичної роботи у зазначених предметних сферах.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Апелю К.-О. Лингвистическое значение и интенциональность: соотношение априорности языка и априорности сознания в свете трансцендентальной семиотики или лингвистической прагматики / К.-О. Апелю // Язык, истина, существование: сборник работ. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2002. – С. 204-224.
2. Апелю К.-О. Обгрунтування етики відповідальності / К.-О. Апелю // Першоджерела комунікативної філософії: зб. праць. – Київ: Либідь, 1996. – С. 46-60.
3. Апелю К.-О. Развитие «аналитической философии языка» и проблема «наук о духе» / К.-О. Апелю // Трансформация философии. – М.: Логос, 2001. – С. 103-170.
4. Апелю К.-О. Трансформация философии / К.-О. Апелю. – М.: Логос, 2001. – 339 с.
5. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат / Л. Витгенштейн. – М.: Наука, 2009. – 133 с.
6. Витгенштейн Л. Голубая и Коричневая книги: предварительные материалы к «Философским исследованиям» / Л. Витгенштейн. – Новосибирск: Сибирское университетское изд-во, 2008. – 256 с.
7. Гуссерль Э. Картезианские медитации / Э. Гуссерль. – М.: Академический проект, 2010. – 229 с.
8. Гуссерль Э. Философия как строгая наука / Э. Гуссерль // Философия как строгая наука: сборник работ. – Новочеркасск: Сагуна, 1994. – С. 127-174.
9. Назарчук А. В. Понятие рациональности в философии К.-О. Апеля / А. В. Назарчук // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 2003. – № 3. – С. 52-64.
10. Соболева М. Е. Философия как «критика языка» в Германии / М. Е. Соболева. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2005. – 412 с.
11. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб.: Наука, 2000. – 380 с.
12. Хабермас Ю. Вовлечение другого: Очерки политической теории / Ю. Хабермас. – М.: Наука, 2001. – 417 с.
13. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер. – Харьков: Фолио, 2003. – 503 с.

14. Хомский Н. Язык и мышление / Н. Хомский. – М.: Изд. МГУ, 1972. – 123 с.
15. Apel K.-O. Das sokratische Gespräch und die gegenwärtige Transformation der Philosophie / K.-O. Apel // Das Sokratische Gespräch. – Hamburg, 1989. – P. 55-78.
16. Apel K.-O. Ist die Ethik der idealen Kommunikationsgemeinschaft eine Utopie? / K.-O. Apel // Utopieforschung. – Stuttgart, 1983. – Bd. 1. – P. 325-355.
17. Apel K.-O. Kant, Hegel und das aktuelle Problem der normativen Grundlagen von Moral und Recht / K.-O. Apel // Diskurs und Verantwortung. Das Problem des Übergangs zur postkonventionellen Moral. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1988. – P. 69-103.
18. Apel K.-O. Kann es in der Gegenwart ein postmetaphysisches Paradigma der Ersten Philosophie geben? / K.-O. Apel // Philosophie der Gegenwart, Gegenwart der Philosophie. – Hamburg: Junius Verlag, 1999. – P. 41-71.
19. Apel K.-O. Transcendental semiotics and the paradigms of First Philosophy / K.-O. Apel // From a transcendental-semiotic point of view. – Manchester: Manchester Univ. Press, 1998. – P. 43-64.
20. Gottschalk-Mazouz N. Diskursethik: Theorien, Entwicklungen, Perspektiven / N. Gottschalk-Mazouz. – Berlin: De Gruyter Akademie Forschung, 2000. – 304 p.
21. Habermas J. Ein Baumeister mit hermeneutischem Gespür: Der Weg des Philosophen Karl-Otto Apel / J. Habermas // K.-O. Apel zur Einführung. – Hamburg, 1990. – P. 137-149.
22. Höhle V. Die Krise der Gegenwart und die Verantwortung der Philosophie: Transzendentalpragmatik, Letztbegründung, Ethik / V. Höhle. – München: Beck C. H, 1997. – 287 p.
23. Mendieta E. The Adventures of Transcendental Philosophy: Karl-Otto Apel's Semiotics and Discourse Ethics / E. Mendieta. – Boston: Rowman & Littlefield Publishers, 2002. – 250 p.
24. Wright G. H. von. Analytic Philosophy: a Historiocritical Survey / G. H. von Wright // The Tree of Knowledge and Other Essays. – N. Y.: E. J. Brill, 1993. – P. 25-52.

REFERENCES

1. Apel, K.-O. (2002). Lingvisticheskoe znachenie i intencionapnost: sootnoshenie apriornosti iazyka i apriornosti soznaniia v svete transcendentalnoi semiotiki ili lingvisticheskoi pragmatiki [Linguistic Meaning and Intentionality: the Relationship of the A Priori of Language and the A Priori of Consciousness in Light of a Transcendental Semiotic or a Linguistic Pragmatic]. *Iazyk, istina, sushchestvovanie*. Tomsk: Izd-vo Tom. un-ta. [in Russian].
2. Apel, K.-O. (1996). Obgruntuvannja etyky vidpovidalnosti [Justification of Ethics of Responsibility]. *Pershodzherela komunikatyvnoji filosofiji*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
3. Apel, K.-O. (2001). Razvitie “analiticheskoi filosofii iazyka” i problema “nauk o dukhe” [The Development of the “Analytical Philosophy of Language” and the Problem of “Spiritual Sciences”]. *Transformatsiia filosofii*. Moscow: Logos [in Russian].
4. Apel, K.-O. (2001). *Transformatsiia filosofii [Transformation of Philosophy]*. Moscow: Logos [in Russian].
5. Wittgenstein, L. (2009). Logiko-filosofskii traktat [The Tractatus Logico-Philosophicus]. Moscow: Nauka [in Russian].
6. Wittgenstein, L. (2008). *Golubaia i Korichnevaia knigi: predvaritelnye materialy k “Filosofskim issledovaniiam” [The Blue and Brown Books. Preliminary Studies for the “Philosophical Investigations”]*. Novosibirsk: Sibirskoe universitetskoe izd-vo [in Russian].
7. Husserl, E. (2010). *Kartezianskie meditatsii*. Moscow: Dom intellektualnoi knig [in Russian].
8. Husserl, E. (1994). Filosofii kak strogaia nauka [Philosophy as a Rigorous Science]. *Filosofii kak strogaia nauka: sbornik rabot*. Novocherkassk: Saguna [in Russian].
9. Nazarchuk, A.V. (2003). Poniatie racionalnosti v filosofii K.-O. Apelia [The Concept of Rationality in the philosophy of K.-O. Apel]. *Bulletin of Moscow University. Series 7. Philosophy*, 3, 52-64 [in Russian].
10. Soboleva, M.E. (2005). *Filosofii kak “kritika iazyka” v Germanii [Philosophy as a “Language Critic” in Germany]*. Saint Petersburg: St. Petersburg State University [in Russian].
11. Habermas, J. (2000). *Moralnoe soznanie i kommunikativnoe deistvie [Moral Consciousness and Communicative Action]*. Saint Petersburg: Nauka [in Russian].
12. Habermas, J. (2001). *Vovlechenie drugogo: Ocherki politicheskoi teorii [The Inclusion of the Other: Studies in Political Theory]*. Moscow: Nauka [in Russian].
13. Heidegger, M. (2003). *Bytie i vremena [Being and Time]*. Kharkov: Folio [in Russian].
14. Chomsky, N. (1972). *Iazyk i myshlenie [Language and Mind]*. Moscow: Moscow State University [in Russian].
15. Apel, K.-O. (1989). Das sokratische Gespräch und die gegenwärtige Transformation der Philosophie. Das Sokratische Gespräch. Hamburg.
16. Apel, K.-O. (1983). Ist die Ethik der idealen Kommunikationsgemeinschaft eine Utopie? *Utopieforschung*. (Bd. 1). Stuttgart.
17. Apel, K.-O. (1988). *Kant, Hegel und das aktuelle Problem der normativen Grundlagen von Moral und Recht*. In K.-O. Apel. *Diskurs und Verantwortung. Das Problem des Übergangs zur postkonventionellen Moral*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

18. Apel, K.-O. (1999). *Kann es in der Gegenwart ein postmetaphysisches Paradigma der Ersten Philosophie geben? Philosophie der Gegenwart, Gegenwart der Philosophie*. Hamburg: Junius Verlag.
19. Apel, K.-O. (1998). *Transcendental semiotics and the paradigms of First Philosophy. From a Transcendental-semiotic Point of View*. Manchester: Manchester Univ. Press.
20. Gottschalk-Mazouz, N. (2000). *Diskursethik: Theorien, Entwicklungen, Perspektiven*. Berlin: De Gruyter Akademie Forschung.
21. Habermas, J. (1990). *Ein Baumeister mit hermeneutischem Gespür: Der Weg des Philosophen Karl-Otto Apel. K.-O. Apel zur Einführung*. Hamburg.
22. Hösle, V. (1997). *Die Krise der Gegenwart und die Verantwortung der Philosophie: Transzendentalpragmatik, Letztbegründung, Ethik*. München: Beck C. H.
23. Mendieta, E. (2002). *The Adventures of Transcendental Philosophy: Karl-Otto Apel's Semiotics and Discourse Ethics*. Boston: Rowman & Littlefield Publishers.
24. Wright, G.H. von. (1993). *Analytic Philosophy: a Historicocritical Survey. The Tree of Knowledge and Other Essays*. N. Y.: E. J. Brill.

Бевз Надія Вікторівна

Кандидат філософських наук, доцент
Харківська державна академія культури
61003, Харків, Бурсацький узвіз, 4

Bevz Nadiia

Ph.D., Associate Prof.
Kharkiv State Academy of Culture
4, Bursatskiy descent, Kharkov, 61003, Ukraine

Email: nadinsunny@outlook.com

ORCID: 0000-0002-1925-7485

Цитування: Бевз Н. В. Герменевтична проблематика у контексті трансцендентальної прагматики К.-О. Апеля / Н. В. Бевз // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 3. – С. 102-112.

Citation: Bevz, N.V. (2019). Hermenevtychna problematyka u konteksti transtsendentalnoi prahmatyky K.-O. Apelya [Hermeneutic issues in the context of K.-O. Apel's transcendental pragmatics]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 22 (3), 102-112.*

Стаття надійшла / Article arrived: 25.02.2018

Схвалено до друку / Accepted: 27.03.2019